

---

*Олена
Комар*

ТЕСЕЄВІ МАНДРИ СВІДОМОСТІ

Корабель Тесея, що перебудовує себе на плаву, — моя улюблена метафора свідомості. І не лише через її красу. Чим більше стає відомо про те, як існує свідомість і як вона пов'язана з тілом, тим більше я переконуюсь, що цей образ ще й напрочуд точний. Між мною і будь-ким із моїх друзів більше спільного в ментальному плані, ніж між мною і мною ж у віці немовляти. Безліч разів змінювалися мої вподобання, смаки, переконання і віра, забутого в рази більше, ніж зберігає пам'ять, яка з віком дедалі менше утримуватиме думки і спогади, що вислизатимуть, мов вода шпаринами. Єдине ж, що об'єднує цих багато «мене», — це сама мандрівка, доки вона триває, і «береги» — відправна і кінцева точки мандрів. Упродовж подорожі цей корабель уже не раз перебудовувався. Палубна дошка змінила пробиту частину обшивки: заміна вроджених рефлексів цілеспрямованими діями у дитини, зміна функції, наприклад, заміна зору дотиком при сліпоті. Деякі частини назавжди втрачені: зокрема, звукова чутливість, тобто здатність розрізняти у віці немовляти всі звуки, які є в іноземних мовах, але немає в рідній, — здатність, яку ми втрачаємо з дорослішанням, разом з поступовою втратою можливості розрізняти високі звуки з віком. Вітрила, вигорілі на сонці і вітрах, ледь зберігають натяк на первинний колір: смаки, уподобання, переконання тощо, які нібито і формують особистість, стають невпізнаними, якщо порівняти їх від дитинства і юності до глибокої старості. Свідомість «будується» теж поступово: як у масштабах всесвіту, пройшовши шлях

© О.КОМАР,
2016

від найпростіших створінь із сотнею нейронів до людської, для підтримки якої необхідний мозок з майже сотнею мільярдів нейронів, здатних утворювати астрономічну кількість синаптичних контактів¹; так і в масштабах психогенези, де найвища здатність осягати себе (або Я) виникає разом з мовним становленням на другому році життя.

То ж чи не є свідомість, як і корабель Тесея, чимось примарним? Цим питанням переймається *Philosophy of Mind*, або, у найбільш стандартному, проте неточному відповіднику, філософія свідомості, яка у XX—XXI сторіччях поступово перетворюється з концептуального філософського на міждисциплінарний напрямок. В українській філософській спільноті вже тривалий час обговорюють² численні варіанти перекладу як *Philosophy of Mind*, так і самого терміна *Mind*, але однозначної згоди не викликає жоден із запропонованих варіантів, оскільки так чи так асоціативно прив'язує його до певної філософської традиції зі своєю специфічною історією. Тому у цьому тексті, як і в дискусії, вміщеній у цьому числі, я використовуватиму *Philosophy of Mind* без перекладу, маючи на увазі саме доволі молоду течію в англomовній (англо-американській) традиції, яка сформувалась у другій половині XX сторіччя. Відповідно, термін *Mind* відсилає до конкретного способу його використання саме у цій традиції, і хоча контекстуально може досить точно відповідати або «психіці», або «ментальному», або «свідомості», або «розуму», загалом включає всі можливі відтінки і не може бути однозначно ототожнений з якимось із конкретних понять. Аналогічно англійське дієслово *to mind* називають «чутливим» у значенні, що завжди потрібно тонко відчувати доречність його вжитку у певному контексті, а тому новачкам навіть радять його уникати. Крім того, *Mind* має багато відтінків, прямо не асоційованих з розумовою діяльністю: увага, зосередженість, заперечення, пам'ять.

Вододіл, який проходить між напрямками сучасної *Philosophy of Mind*, сьогодні вже визначено не ідеєю редукаціонізму, як це було у XX сторіччі, а рівнем натуралізації свідомості, яку допускає філософія. Так, залишаються продовжувачі класичної картезіанської та трансценденталістської традиції, які, незалежно від визнання чи відкидання не лише метафізичного дуалізму, а й самої метафізики, дотримуються принципу антинатуралістичного пуризму. Найвпливовішою континентальною школою, яка репрезентує цю традицію, є феноменологія як у класичній гусерліанській версії, так і у більш модерних (наприклад, феноменологія М. Мерло-Понті). Аналітична традиція, яка неабияк посприяла посиленню уваги філософів до свідомості,

---

¹ Апеляція до цифр тут справа заздалегідь невдячна, оскільки обрахунки неминуче приводять до суттєвого уточнення показників, тому варто розглядати їх як наближення, а не точні наукові дані, бо для останніх слід було б апелювати зараз до щонайменше кількох десятків джерел. Порівняльні статистичні дані для людського мозку та гомінідів можна знайти, для прикладу, у [Platek, 2009: p. 65–94].

² Див., напр.: Переклад як (не)порозуміння. Термінологічна дискусія (2015). У: *Філософська думка*, 5, 68–93.

стала основою для зародження течії *Philosophy of Mind*, підсиливши методом концептуального аналізу філософські альтернативи до відверто спрощеного біхевіоризмом психологічного поняття психіки. У межах самої аналітичної традиції виникають такі версії, як логічний біхевіоризм (Г. Райл), фізикалістичні теорії тотожності (Д. Армстронг, Д. Льюїс, Дж. Смарт), елімінативізм (П. Чорчленд), аномальний монізм (Д. Девідсон), дуалізм властивостей (Ф. Джексон, Д. Чалмерс, Т. Нейгел), з найпоширенішими варіаціями епіфеноменалізму та інтеракціонізму; функціоналізм (Г. Патнем, Дж. Фодор), найвідомішою версією якого став комп'ютерний функціоналізм машини Тьюринга. Наприкінці ХХ сторіччя *Philosophy of Mind* поступово втрачає суто аналітичну орієнтацію на використання методу концептуального аналізу. Бурхливий розвиток еволюційної біології, зокрема генетики та нейрофізіології, вплинув і на філософію свідомості, породивши кілька впливових течій на перетині наукового та філософського знання, серед яких концепція «втіленого розуму» (*embodied mind*) (Ф. Варела, Е. Рош, Дж. Лакоф), радикальний конструктивізм (У. Матурана, Г. Рот, П. Ватцлавік) тощо. Природничий термін «емерджентність» починають застосовувати і до пояснення свідомості і ментальних станів. *Philosophy of Mind* стає значною мірою натуралізованою.

Типове упередження, яке побутує у філософії щодо обов'язково натуралістичного, а отже, природничого характеру науково орієнтованої *Philosophy of Mind*, є докорінно хибним. По-перше, у випадку *Mind* значно частіше ми маємо справу не з однією наукою, а з міждисциплінарним комплексом, відповідно, ні природничим, ні гуманітарним. Науки, які сьогодні претендують на пояснення свідомості, — це нейронауки (нейрофізіологія і неврологія), біологія, кібернетика (комп'ютерна наука, включно з штучним інтелектом), когнітивна наука, психологія (у тому числі експериментальна), фізика і хімія (лише у комплексі). По-друге, сучасний фізикалізм як найжорсткіша версія природничого натуралізму не підтримує асоціацію з фізикою, оскільки головним фундаментом редукції є об'єкт не фізичної, а біологічної науки, зокрема, нейрофізіології. І, нарешті, впливова частина натуралістичних теорій репрезентована не науками про природне, а «науками про штучне» [Саймон, 2004: с. 9–33], зокрема, саме кібернетика створила теорію штучного інтелекту.

ХХ сторіччя надто багато надій поклало на дослідження штучного інтелекту. Головною причиною розчарувань стала невідповідність між очікуваннями справжнього наукового прориву у цій галузі у напрямку створення зовсім не метафоричного аналогу людського інтелекту, витратою зусиль і майже жалюгідними (порівняно з успіхами комп'ютерної науки) результатами. Комп'ютерну метафору у «сильній версії» штучного інтелекту варто було б назвати комп'ютерним буквалізмом, адже метафоричний сенс без переходу межі між моделлю та модельованим зберігає лише слабка версія. Комп'ютерний функціоналізм виявився у своїх метафізичних засадах сучасною

варіацією на тему преформізму, що й не дивно, адже ця гілка наукових досліджень є похідною від математики, в якій емпіричний варіант розвитку науки не міг бути поширеним зі зрозумілих причин. Один з найбільш корисних результатів, які ми отримали з невдач останніх десятиріч у цій галузі, — це демонстрація тези, що саме досвід (точніше, саме його відсутність у комп'ютера) є тим принциповим обмеженням, яке не дало змоги піти далі у створенні штучного інтелекту.

Створення штучного інтелекту наразі не претендує на заміщення чи конкуренцію людській свідомості, і не лише тому, що реальні успіхи незначні, але й тому, що у цьому проекті йдеться про побудову лише певної реалістичної моделі. Модель є не лише зразком (за зразком людської свідомості будують штучну), але й мірою. У цьому розумінні модель свідомості — це те, чим я намагаюсь виміряти, визначити межі свідомості живої, чутливої, яка мислить, фантазує і воліє. Будь-яка модель свідомості є апроксимацією, яка може виконувати ту саму функцію, що й функціональна модель, тобто дає нове знання, але не заміщує повністю оригінал. Тому в контексті штучного інтелекту питання про створення розуму, повністю тотожного людському, вже є неправильним за самою формою запитання, оскільки однозначно передбачає негативну відповідь. Натомість питання про створення розумної альтернативи людській свідомості, яка дасть змогу, крім іншого, краще зрозуміти останню, цілком доречно, причому саме проект штучного інтелекту, спрямований на імітацію першочергово мислення, увиразнює відмінності між людською свідомістю як *mind* (з включенням несвідомого), а не лише *consciousness*.

Проте є й такі позитивні результати теорії штучного інтелекту, які дають змогу інакше поглянути на свідомість. Після Серлевої «китайської кімнати» сильно похитнулася впевненість багатьох дослідників у тому, що комп'ютерні експерименти з мовою дадуть бодай якісь значущі для людини знання про мову. Важливість мови безліч разів підкреслювали впродовж ХХ сторіччя прихильники концептуального аналізу, і мову визначали рівнозначно суттєвою темою для будь-якого напрямку *Philosophy of Mind*, як натуралістичного, так і антинатуралістичного. Тож варто уважно спостерігати за галуззю комп'ютерного перекладу, оскільки це надважливий індикатор якщо не істинності/хибності функціоналізму свідомості, то принаймні його інструменталістського успіху. Той момент, якщо він настане, коли не доведеться вносити правки до жодного речення комп'ютерного перекладу тексту середнього рівня складності, знаменуватиме собою проходження неофіційного сучасного рівня тесту Тьюрінга і, зокрема, завершення кар'єри більшості перекладачів³ та початок забуття перекладознавства як прикладної спеціальності.

---

³ Йдеться про переклад як прикладну спеціальність, яку зараз здобувають щонайменше десятки тисяч студентів по всьому світові. Комп'ютерний переклад ще дуже довго не використовуватимуть до текстів автономних, з чіткою авторською специфікою (весь лі-

Той факт, що комп'ютерний переклад з/на англійську мову⁴ суттєво покращився за останні 20 років, підтверджує те, що відомий поперіанський аргумент усе ще чинний: свідомість передбачає вихід за межі, принаймні завдяки мові. Немає нічого більш очевидного для доведення цієї тези, ніж книга, текст у будь-якій формі, включно з електронною. Логічним продовженням є ідея перенесення свідомості через інші, небіологічні форми до інших носіїв. Не так важливо, чи можемо ми назвати це рисою справжнього штучного інтелекту (про це точно не йдеться, доки «творчість» штучного інтелекту звідна до перебору і комбінації інформації, закладеної у програму), має значення сама принципова теоретична можливість ідеї трансценденції біологічного.

Біологія і кібернетика — два вектори, які утримують свідомість у полі наукового природничого дослідження: перша претендує на пояснення виникнення свідомості як властивості мозку і нервової системи, остання — на створення робочої моделі інтелекту і мислення. Зазвичай аргументи проти натуралістичних версій спрямовані лише на один блок питань, які взаємокомпенсовані іншим: людина — не тварина, бо оперує абстрактними символами; комп'ютери оперують абстрактними символами, але не мають навіть сенсорного досвіду, який мають тварини. Проміжну позицію претендує посісти когнітивна концепція. Особливість когнітивної науки полягає в тому, що вона балансує між нейронаукою і психологією, рівною мірою звертаючи увагу на самозвіти (описи людиною своїх ментальних станів), що характеризує також і неврологію, яка може робити висновки на підставі вивчення історії одного пацієнта (наприклад, так діє В. Рамачандран, який каже, що дуже рідко той чи той синдром виокремлюють унаслідок статистики [Рамачандран, 2012]). Отже, не всі методи природничої науки є типово каузальними. Методи неврології включають такі, які ми можемо назвати ідеографічними: самозвіти, якими послуговується експериментальна психологія, синдром як історія однієї людини, яка дає початок науковому дослідженню. Для науки також часом дуже корисно спробувати не узагальнювати, а поглянути на подію як на унікальну. Філософи полюбляють апелювати до особливості гуманітарного способу осягнення сенсу на прикладі художніх зразків (наприклад, «тістечка Пруста»), але такі саме унікальні історії, які розгортають перед нами неповторні ментальні всесвіти, нам може подарувати і дослідження досвіду людей з мозковими порушеннями, оскільки

тература, особливо поезія, есеїстика, філософія тощо), також не зникне, а найближчим часом посилиться потреба у кваліфікованих науковцях — фахівцях з лінгвістичного перекладознавства, особливо комп'ютерної лінгвістики.

⁴ Саме переклад з цієї мови найактивніше досліджують і фінансують, тому результати більш очевидні, ніж з іншими мовами, де результати комп'ютерного перекладу досі можуть бути на рівні тих часів, коли подвійний переклад російською на англійську біблійного виразу «Дух силён, но плоть слаба», обернувся анекдотичною фразою «Водка хороша, но мясо протухло».

він часто перевершує навіть найкращі зразки художньої фантазії, чудовим прикладом цього є збірка реальних історій, описаних неврологом Саксом у праці з красномовною назвою «Чоловік, який переплутав жінку з капелюхом» [Сакс, 2006].

Отже, чи зважають науковці на внутрішній свідомий досвід, чи наука покладається лише на об'єктивно доступні засоби дослідження? За словами когнітивного нейробіолога і психолога К. Фрита, не просто зважають; справжньою мрією кожного нейронауковця є зустріти людину з настільки незвичним поглядом на світ, щоб довелося кардинально переглянути свої уявлення про мозок, оскільки нашому мозку може бути відомо про світ щось, що не відомо нашій свідомості [Frith, 2007]. Інші мають те знання про мене, якого не маю про себе я. Підсвідоме чи несвідоме у нейрофізіологічному науковому розумінні має інше значення, ніж у психології, зокрема, неокортекс може бути активним, що фіксують за допомоги спеціальних методів, при цьому цю активність може не супроводжувати свідомий досвід. Дослідження неврологічних порушень дають змогу усвідомити, якою ціною нам даються цілісність, зв'язність і послідовність наших відчуттів і думок. Наприклад, за словами В.Рамачандрана, цілісна візуальна картина виникає завдяки активності тридцяти різних зорових зон, кожна з яких виконує особливу функцію [Рамачандран, 2012]. Помилка спрощення, описана у прикладі з образом крісла, який «проектується» у зоровий нерв, а звідти «пересилається» у зорову частину мозку, призводить до необхідності введення внутрішнього гомункулуса, і так до нескінченності. Це, мабуть, одна з найбільших невідповідностей між діяльністю свідомості і мозку, оскільки потреба у зв'язності, послідовності і цілісності виражається у постійному постулюванні «центрів». Тому свідомість можна розглядати як наратив, а самосвідомість — як метанаратив, звідси ілюзія «автора», оскільки наратив — це майже завжди «сюжетна», а не просто зв'язна розповідь (тому назву книги «Мозок розповідає» можна тлумачити не буквально, а метафорично: мозок розповідає свідомості, будучи сам її ж феноменом, частиною нарації). Свідомість — це не мозок як такий, а те, що відбувається, коли мозок діє, тобто *досвід*.

Людський мозок — найскладніший із усіх досі відомих нам природних об'єктів. Крім технічної складності моделювання, пов'язаної з кількістю нейронних зв'язків, які необхідно відтворити, завдання, реалізація якого безпосередньо залежить від обчислювальної потужності сучасних надкомп'ютерів, існують методологічні та етичні обмеження. Методологічні проблеми, чи вони стосуються моделювання штучного інтелекту, чи комп'ютерної метафори свідомості, так чи так пов'язані з проблемою алгоритмізації. Р. Пенроуз вбачає джерело цієї проблеми у квантово-механічній, принципово неалгоритмічній природі свідомості (процеси можуть бути алгоритмічними, але саме виникнення свідомості жодний відомий алгоритм не описує) [Пенроуз, 1994].

Один з найбільш резонансних і дороговартісних наукових проєктів XXI сторіччя спрямований саме на пізнання мозку в надії, що будуть відкрити принаймні деякі з таємниць щодо свідомості, — *Human Brain Project*, який стартував 2013 року. За всієї грандіозності масштабу (як за кількістю залучених фахівців, так і за матеріальними витратами) і незважаючи на назву, що містить слово *human*, проєкт має на меті створити повну модель поки що лише мозку звичайної миші, оскільки останній дуже подібний до людського. Це наочно демонструє стан розвитку нейронаук. Сучасна наука про мозок, озброєна спеціальними методами, енцефалографом, комп'ютерними можливостями і традиційними дескриптивними методами психології, перебуває метафорично десь на тому етапі, коли біологія отримала перший мікроскоп або коли Галілей, переважно безуспішно, намагався переконати своїх колег фізиків-сучасників у тому, що його телескоп відкриває нові перспективи перед астрономією. Ми звикли до телескопів і мікроскопів, впустили у свою когнітивну картину світу надмалі (віруси, бактерії, спіралі ДНК) та надвеликі (галактики, супернові зірки і чорні діри) об'єкти природничих наук, які можуть для нас існувати лише за рахунок приладів, сконструйованих наукою, але щодо свідомості більшість із нас досі живе у комфортному світі середніх розмірів — мезосвіті свідомості, де близькість до себе самої є єдиною і непохибною шкалою вимірювань ментального. Звідси ще одна, поруч з каузальністю, лінійна шкала, шаблон, позбуватися якого, вочевидь, філософія ще буде довго, — суб'єкт-об'єктне протиставлення і, відповідно, поділ методів дослідження на суб'єктивні та об'єктивні. Цей шаблон, який так уперто нав'язують філософії свідомості, своєрідна методологічна короткозорість, змушує частину філософської спільноти досі остерігатись експансії науки у вигляді натуралізації як такої, яка нівелює сутність свідомості. Битва за свідомість, яка обертається боротьбою з натуралізмом, для багатьох філософів стала особистою справою, яку переживають драматично, позаяк для них свідомість є головним предметом філософії.

У термінах логіки наявність мозку є необхідною умовою для існування свідомості, питання в тому, чи також і достатньою. Будь-хто, хто захищає філософський містеріанізм, навряд чи візьметься заперечувати, що його картезіанські дуалістичні медитації можуть бути легко зупинені кулею, тромбом чи навіть критично низьким рівнем глюкози. Як у випадку з оберненим варіантом тесту Тьюринга, невідомо, скільки умов має бути дотримано, щоб свідомість виникла, але достеменно відомо десятки таких, кожної з якої достатньо для її припинення. Ця обставина і змушує багатьох учених шукати розв'язки проблеми свідомості не у філософських трактатах минулого, а у науці майбутнього, сподіваючись, що розгадка свідомості криється у досі ще не досліджених фізичних, хімічних чи біологічних феноменах, як-от «мікротрубочки» Р. Пенроуза (якщо кожного з нас можна «вимкнути» так само, як амебу, важко уникнути спокуси зробити висновок про спільну основу). Традиційний холізм філософії інколи йде проти неї

самої: за всієї моєї нелюбові до діалектики складно зрозуміти, чому важку проблему філософії часто формулюють у термінах неможливості зрозуміти, як з кількісних характеристик мозку («Скільки?»; нейрони) можуть постати якісні характеристики свідомості («Як?»; *qualia* свідомості). Ті, хто наполягає на повній незвідності *qualia* до мозкових характеристик, так само мусять визнати незбагненність будь-якої емерджентної властивості (підозрюю, що навіть найбільш скептично налаштовані щодо науки про свідомість читачі у випадку операції віддадуть перевагу медичному наркозу, а не читанню «Картезіанських медитацій» чи «Феноменології духу»). Свідомість як *consciousness* є емерджентною властивістю певного типу складних систем, це свого роду градація вищого щаблю, порівняно з *mind*, ознаками якого є навіть чутливість. Єдиною емпірично дослідженою такою системою є живий організм, що має мозок і нервову систему, але виникнення свідомості в інших, відмінних системах залишається відкритим питанням. Емерджентність є операційним поняттям, і я впевнена, згодом буде уточнене, проте вже зараз, досліджена на прикладах різнотипних явищ, дає змогу розглядати свідомість як науково-філософську проблему.

Подібного у поглядах філософів і науковців на свідомість у широкому значенні *mind* більше, ніж можна припустити, виходячи з відмінностей використовуваних методів. І наука, і філософія головною відмінністю людини вважають високорозвинену рефлексійну свідомість (*consciousness*), наділену здатністю усвідомлювати себе, і хоч як це дивно виглядає на перший погляд, але нейронаука також приймає певний різновид дуалізму, принаймні пояснювального чи методологічного, наполягаючи на тому, що існують такі ментальні стани, які безпосередньо не усвідомлюються, але переживаються (мають *qualia*), або навіть не переживаються чи не відчуваються, але викликають мозкову активність, яку зазвичай супроводжує свідомий досвід. Також двозначну інтерпретацію отримують експерименти, які вказують на відтермінування⁵ (існує чітко встановлена експериментальним чином постійна затримка між активністю зони мозку і ментальним корелятом).

Багато концепцій, як минулих, так і сучасних, приділяють мові і самосвідомості, «Я» тощо головну увагу чи навіть заперечують існування свідомості без цих феноменів. Чи позбавимо ми статусу свідомих не лише тварин, а і немовлят першого року життя, які не вміють розмовляти і не пройшли дзеркальний тест? Не можна казати, що всі, але більшість висновків, отриманих шляхом емпіричних досліджень на улюблених піддослідних

---

⁵ Існує чітко встановлена експериментальним чином постійна затримка між активністю зони мозку, яка відповідає за певну функцію, і ментальним супроводом, усвідомленням. Наприклад, активація візуальних зон відбувається раніше, ніж я бачу об'єкт, а момент прийняття рішення мозком можна побачити спеціальним методом раніше, ніж я усвідомлю, що вибір зроблено. Час, який відділяє спостережувану мозкову реакцію та усвідомлення, сильно варіює — від мілісекунд до десятка секунд.

вчених — шурах, виявляються слухними і для людського мозку. Чи ж можемо ми заперечити наявність бодай якоїсь із форм «тваринної свідомості» у значенні не свідомого розуму, але принаймні феноменального? Адже так звані *qualia*, причому не лише перцептивні, притаманні щонайменше всім ссавцям⁶. Проте де вчений бачить градації і рівні порівняння (між людиною і тваринами у фізико-біологічних науках, людиною і комп'ютером у штучному інтелекті), філософи одразу вбачають прірву, яка у багатій дуалістичній уяві набуває рис безодні. То чи існує принципово неподоланна пояснювальна лакуна між фізичним і ментальним? Існує позиція у філософії, яка свідомість ототожнює із самосвідомістю⁷, і це не лише термінологічне розрізнення, а й антинатуралістична теорія, яка супроводжується твердженнями, що наука не здатна пояснити вищі ментальні характеристики, такі як мислення, самоусвідомлення тощо. Навіть залишаючи осторонь етичний аспект, що такі твердження є різновидом ментального шовінізму, який людство у попередні часи вже проходило (жінки не мають душі/розуму, чорношкірі ментально нижчі тощо), ця позиція слабка суто аргументативно. Адже якщо приписувати свідомість тільки істотам, що наділені мовою, то здатність будь-якої дитини без вад розвитку подолати бар'єр між «не(само)свідомим» безмовним і усвідомленим омовленим (рос. «оязыченным») існуванням у проміжку між 8 і 24 місяцями сама по собі є підтвердженням істинності еволюційного припущення.

Когнітивний розвиток дитини загалом є потенційно надзвичайно плідним полем дослідження. Виявлено, що при народженні за когнітивними реакціями переважає чинник новизни (викликає найбільше похваллення), який поступово втрачає надзвичайне значення завдяки навчанню і досвіду, основою якого є стереотипізація. Це так зване «перцептивне звуження» (*perceptual narrowing*), одним із різновидів якого є згадувана на початку статті втрата здатності до розрізнення мовноспецифічних звуків разом з усвідомленим засвоєнням рідної мови, видається постійним супутником досвіду: спершу дитина реагує практично на будь-яку зміну у зовнішньому середовищі, з набуттям досвіду її реакції стають дедалі вибірковішими. Впродовж першого року життя широкі потенційні можливості дитини до сприйняття інформації обмежені «перцептивною спеціалізацією» (*perceptual narrowing*) [Кушнеренко, 2009: с. 129]. Перцептивне звуження — це еволюційна ціна, яку ми заплатили за свої спеціалізовані *qualia*.

Розв'язання проблем, навчання від інших шляхом наслідування, просторові репрезентації, емоції, пам'ять, увага, символічно-подібні системи

⁶ До речі, це більшість вчених приймають за самозрозуміле, тому Павлов вивчав рефлекс, проводячи досліди на собаках і дітях, а висновок про базову потребу у любові і турботі у немовлят і дітей раннього віку, що є однією з аксіом сучасної педагогіки, був отриманий експериментальним шляхом у дослідах з мавпами.

⁷ Така позиція була озвучена і в дискусії, матеріали якої публікуються в цьому числі.

передавання інформації — це все притаманне багатьом видам тварин, і навіть самосвідомість не є унікальною, зокрема, в останні роки суттєво розширився список тварин, які успішно складають класичний тест на наявність самосвідомості.

Останнім аргументом філософів у цьому питанні залишається апеляція до мови як до надрозвиненої знакової системи, притаманної людині. Цю ідею, до речі, з філософами поділяють і деякі вчені, наприклад, біологи У. Матурана і Ф. Варела називають самосвідомість мовним феноменом [Матурана, 2011]. Патриція Чорчленд у численних працях повторює, що багато тварин, включно з людиною (human animals) або «соціальними тваринами» [Churchland, 1990], мають репрезентації й розв'язують дуже складні проблеми, зокрема мають просторові репрезентації, які ніяк не пов'язані з мовою і лінгвістикою [Churchland, 2008]. Ці просторові репрезентації у тварин більше схожі на карту, ніж на мову. Філософія, яка користується концептуальним аналізом, під свідомістю має на увазі зазвичай свідомість як омовлений феномен, що включає самосвідомість, тобто її стандартом є свідомість дорослої здорової людини. Тому значна частина того, про що ведуть мову філософи концептуального аналізу, у конкретних деталях незастосовна до великої кількості прикладів досвіду *mind*, що їх розглядає наука⁸.

Проте історія повторюється. Гуманістичний урок, який ми мали засвоїти від філософської антропології початку ХХ сторіччя, яка балансувала між тодішнім справді природничим натуралізмом і почасти релігійно та переважно ідеалістично інспірованою філософією, — це той, що всі переконання людини в її вищості та унікальності визначені виключно місцем положення, точкою зору, і джерелом і місцем призначення якої є сама людина. Цю ментально-просторову ілюзію з точністю відтворено у погляді на свідомість як на щось унікальне: *вищою завжди видається та вершина, на якій ти стоїш*, — ось головне джерело переконання у первинності *cogito*. Вище/нижче, суб'єктивне/об'єктивне, первинне/вторинне — ці розрізнення мають сенс лише стосовно спостерігача, бажано *sub specie aeterni*, але не для самої свідомості.

Свідомість називають «останнім bastionом філософії». Широ кажучи, я вважаю, що останнім bastionом філософії, за який точитимуться найзапекліші бої, у разі поразки в яких філософії і справді загрожує відхід в історію, буде етика, оскільки саме вона дійсно дуже виразно окреслює, де проходить межа між людською свідомістю чи розумом і рештою подібних форм, як природних, так і штучних. Зразком такого переходу ментального в етичне є Кембриджська Декларація про свідомість.

---

⁸ Враховуючи обмежений обсяг статті, я не маю можливості широко розвинути цю тему саме у цій публікації, але існує також багато досліджень темпоральності свідомості, класичних етичних проблем, проблеми вибору і самоконтролю, які так само вказують, що традиційна філософська картина свідомості надто звужує рамки *mind*, які можуть суттєво змінитися, якщо не лише науковці, а й філософи братимуть до уваги емпіричні дослідження (великий перелік таких даних можна знайти, зокрема, у: [Eagleman, 2015]).

Лише кілька років тому в науковому житті сталася подія, яка засвідчила, що зміни у ставленні науки до питання свідомості не поступові, а революційні. 7 липня 2012 року на меморіальній конференції Френсиса Крика, присвяченій свідомості у людини та тварин, міжнародна група науковців у складі когнітивних неврологів, нейрофармакологів, нейрофізіологів, нейроанатомів, дослідників нейрокомп'ютерної науки, зібралися у Кембриджі з метою перегляду нейробіологічних засад свідомого досвіду людини та тварин. Наслідком цієї зустрічі стала Кембриджська Декларація про свідомість, з повним змістом якої можна ознайомитись у цьому числі⁹. Згідно з цим документом, науковці дійшли висновку, що емоційні переживання людини постають з гомологічних субкортикальних мозкових мереж, таким чином, головна відмінність людини від решти тварин, яка полягає у наявності розвиненого неокортексу, не є обов'язковою умовою для існування ментальних станів. Наукові дані свідчать, що ми поділяємо еволюційно спільні первинні афективні *qualia* з іншими живими істотами [Cambridge Declaration on Consciousness, 2016].

Відповідно, висновок, якого дійшли науковці, позбавляє людину статусу єдиного носія свідомості у відомій нам частині всесвіту. «Ми декларуємо таке: Відсутність неокортексу вочевидь не виключає можливості переживання організмом афективних станів. Конвергентні дані свідчать про те, що нелюдські тварини мають нейроанатомічні, нейрохімічні і нейрофізіологічні субстрати ментальних станів, так само як і здатність демонструвати інтенційну поведінку. Таким чином, вагомі докази вказують на те, що люди є не єдиними, хто має неврологічні субстрати, які генерують свідомість. Нелюдські тварини, включаючи всіх ссавців і птахів, а також інших істот, включно з восьминогами, також мають неврологічні субстрати» [Cambridge Declaration, 2016].

Революція, яка відбувається у зв'язку зі свідомістю, менш гучна, але не менш значуща, ніж спричинена Дарвіновою теорією еволюції. Наслідки її можуть бути ще серйозніші, адже наразі єдине, що відділяє нас від повного і повсюдного визнання права тварин на етичне ставлення, рівноцінне людській етиці, це переконання багатьох у тому, що лише ми, люди, наділені свідомістю, лише ми маємо самосвідомість, не просто відчуваємо, а й переживаємо біль, здатні до воління, а не спонукувані афектами. Нас, людей, об'єднує мова, яка є суто людським, навіть людяним способом порозумітися, домовитись про те внутрішнє, «невимовне», суб'єктивне, «лише-мені-доступне», що складає зміст моєї свідомості.

Визнання і декларування демократичних чи ліберальних цінностей не виключає виправдання вбивств, у тому числі і масових, з політичних чи ідеологічних мотивів. Так само, жодного прямолінійного, а тим паче негайного зв'язку між визнанням наявності свідомості у тварин та повною відмовою

⁹ Див. текст Декларації на стор. 78–80 цього числа «ФД».

людства від споживання їжі у їжу, а тим більше надання «тваринних прав», немає. Щоб оцінити хоча б приблизно час, на який може розтягнутися цей процес, варто згадати, скільки часу пішло у цивілізованого людства на те, щоб відмовитись від рабства чи надати права жінкам. Єдине, що вочевидь відділяє рабів чи жінок від безголосих немовлят (а може, і ембріонів) та тварин, яким і досі часто більшість, послуговуючись у тому числі і класичною філософією свідомості, відмовляє у визнанні свідомими чи навіть розумними, це їхній голос. Право мусить мати голос, і цим голосом у поки ще не політичній темі свідомості сьогодні є наука. Хоча, якщо згадати висловлювання соціолога і філософа науки Бруно Латура, то навіть «наука є продовженням політики іншими засобами» [Латур, 2002: с. 29]. Ніщо не свідчить про те, що вона права, але вона, хоч і розмовляє іншим голосом (наприклад, голосом експериментів), принаймні може бути нами почута. Філософія і сьогодні зберігає першість у питаннях моралі, права і свободи, тому *Philosophy of Mind* може зробити цей голос впливовим.

Визнання Кембриджської Декларації про свідомість не принижує людину, не робить нас більш тваринними, ніж ми є, але може зробити нас більш гуманними до світу живого, який нас оточує. Наша здатність оцінювати, робити судження і формувати мораль є проявами свободи, це варіативність, яка є дієвою лише за умови, що ми можемо обирати як добро, так і зло, як робити правильний вибір, так і помилятися. Людина «генетично запрограмована» на багатозначність, якої жодні нові знання, здобуті наукою, її не позбавлять. Загроза втрати свободи волі за умови пояснення свідомості у нейрофізіологічних термінах є надуманою, адже людина і біологічно є «нелінійною» в тому розумінні, що діє не механістична, а ймовірна причинність. Так само, як немає каузального зв'язку між релігійністю і моральністю (відмова від релігії не означає аморалізму), між усвідомленням смертності і втратою сенсу життя, його не існує і між поясненням натуралістичної основи свідомості і втратою свободи волі. Атеїст не мусить бути неморальним, розуміння смертності не змушує вчиняти самогубства, а пояснення свідомості у термінах нейронаук не перетворює нас на біоавтомати. Навіть якщо кожен тип свідомого досвіду, який має людина, буде пояснено натуралістично (а до цього ще дуже далеко, адже навіть у випадку з найбільш дослідженими різновидами свідомого досвіду, як візуальне сприйняття, залишається безліч питань¹⁰), вибір, що робити з цим знанням, залишається за людиною.

---

¹⁰ Зокрема, найбільш дивний факт, на сьогодні з'ясований наукою, щодо опрацювання мозком візуальної інформації, полягає в тому, що мозок не лише отримує інформацію від ока зоровим каналом і обробляє її, створюючи свідоме візуальне враження, але й (поки що цілком не зрозуміло, навіщо) ще більше (до 10 разів більше!) інформації відправляє у зворотному напрямку. Навіть це окремо взяте відкриття здатне заперечити ідею свідомості як «внутрішнього Я», «гомункулусу», суб'єкта, який сигнали мозку перетворює на значимі сенси, адже у зворотному напрямку нікого, хто міг би розпізнати

ДЖЕРЕЛА

- Кушнеренко, Е.В. (2009). Когнитивное развитие ребенка в первый год жизни: Поведенческие и электрофизиологические методы исследования. И.Ю. Павлов (Ред.). В: *От нейрона к сознанию* (сс.111–133). СПб.: Издательство Санкт-Петербургского государственного университета.
- Латур, Б. (2002). Дайте мне лабораторию и я переверну мир. В: *Логос*, 5–6 (35), 1–32.
- Матурана, У., Варела, Ф. (2011). *Древо познания*. М.: Прогресс-Традиция.
- Пенроуз, Р. (1994). *Тени разума: в поисках науки о сознании*. Москва; Ижевск: Институт компьютерных исследований.
- Рамачандран, В.С. (2012). *Мозг рассказывает. Что делает нас людьми*. М.: Карьера Пресс.
- Саймон, Г. (2004). *Науки об искусственном*. 2-е изд. Москва: Едиториал УРСС.
- Сакс, О. (2006). *Человек, который принял жену за шляпу, и другие истории из врачебной практики*. СПб.: Science Press.
- Cambridge Declaration on Consciousness (2016). В: *Філософська думка*, 2.
- Churchland, P.S., Sejnowski, T.J. (1990). Neural Representation and Neural Computation. *Philosophical Perspectives*. Vol. 4. Action Theory and Philosophy of Mind, 343–382.
- Churchland, P. (2008). The Impact of Neuroscience on Philosophy. In: *Neuron*, 60 (Nov.6), 409–411.
- Eagleman, D. (2015). *The Brain: The Story of You*. N. Y.: Pantheon Books.
- Frith, C. (2007). *Making Up the Mind: How the Brain Creates Our Mental World*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Mlodinow, L. (2012). *Subliminal: How Your Unconscious Mind Rules Your Behavior*. New York: Pantheon Books.
- Platek, S. M., Keenan, J., Shackelford, T.K. (2009). *Evolutionary Cognitive Neuroscience*. London, Cambridge: The MIT Press.

Статтю одержано 04.04.2016

REFERENCES

- Cambridge Declaration on Consciousness (2016). *Philosophical Thought*, 2. [= Cambridge Declaration on Consciousness 2016]
- Churchland, P.S., Sejnowski, T.J. (1990). Neural Representation and Neural Computation. In: *Philosophical Perspectives*. Vol. 4. Action Theory and Philosophy of Mind, 343–382. [= Churchland 1990]
- Churchland, P. (2008). The Impact of Neuroscience on Philosophy. In: *Neuron*, 60 (Nov. 6), 409–411. [= Churchland 2008]
- Eagleman, D. (2015). *The Brain: The Story of You*. N. Y.: Pantheon Books. [= Eagleman 2015]
- Frith, C. (2007). *Making Up the Mind: How the Brain Creates Our Mental World*. Oxford: Blackwell Publishing. [= Frith 2007]
- Kushnerenko, E.V. (2009). Cognitive Development of the Child in the First Year of Life: Behavior and Electromagnetic Research Methods. Pavlov, I.U. (Ed.). In: *From Neuron to Consciousness*. [In Russian]. Saint Peterburg: Saint Peterburg University Press. [= Кушнеренко 2009]
- Latour, B. (1983). Give Me a Laboratory and I will Raise the World. *Science Observed*: In:

ці сигнали, немає. Інтерсуб'єктивність у цьому випадку нічого не пояснює, бо інша людина не може «зчитувати» сигнали мого мозку своїм, ми сприймаємо електричні і хімічні сигнали мозку іншої людини лише тоді, коли вони набувають суб'єктивно прочитованої форми: слів, вигуків, міміки, жестів.

- Perspectives on the Social Study of Science*. London; Beverly Hills; Sage, 1983, 141—170. [= Латур 2002]
- Maturana, U., Varela, F. (1992). *The Tree of Knowledge: The Biological Roots of Human Understanding*. Boston: Shambhala Publications Inc. [= Матурана 2011]
- Mlodinow, L. (2012). *Subliminal: How Your Unconscious Mind Rules Your Behavior*. N. Y.: Pantheon Books. [= Mlodinow 2012]
- Penrose, R. (1994). *Shadows of the Mind. A Search for the Missing Science of Consciousness*. New York; Oxford: Oxford University Press. [= Пенроуз 1994]
- Platek, S. M., Keenan, J., Shackelford, T.K. (2009). *Evolutionary Cognitive Neuroscience*. London, Cambridge: The MIT Press. [= Platek 2009]
- Ramachandran, V.S.(2011). *The Tell-Tale Brain: A Neuroscientist's Quest for What Makes us Human*. New York, London: W.W. Norton & Company. [= Рамачандран 2012]
- Sacks, O. (1985). *The Man Who Mistook His Wife for a Hat and Other Clinical Tales*. New York: Summit Books. [Сакс 2006]
- Simon, H.A. (1996). *The Sciences of the Artificial*. Cambridge, London: MIT Press. [= Саймон 2004]

Received 04.04.2016

Olena Komar

THESEUS' JOURNEY OF THE MIND

The best metaphor of the mind is Theseus's ship, because the main question about it is whatever thing that is entirely replaced, piece by piece, still remains the same. This paradox describes a difficult problem of the levels of identification of the mind with consciousness and also with its "building blocks" — mental and/or brain states. Some of these states can be studied using introspective philosophical methods like conceptual analysis but some appear only in the empirical scientific research. So the Philosophy of Mind has various branches including those inspired by science. The main opposition in the Philosophy of Mind lies between naturalistic and non-naturalistic theories of Mind. Contemporary naturalism does not necessarily regard physicalist reduction or causality thesis. It rather insists on inaccessibility of part of conscious experience for the first-person perspective. Narrowing Mind only to human states of aware consciousness can be the wrong way to understand its place in the universe. Due to neuroscience nonhuman animals can also possess conscious states, representations and qualia very similar to human ones. The author of the paper considers that Mind is not the last bastion of philosophy because conclusions regarding Mind have ethical implications.

Keywords: Philosophy of Mind, consciousness, mental states, naturalism, qualia, conscious experience, emergent properties, artificial intelligence.

Комар, Олена — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та методології науки філософського факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Сфера наукових інтересів — філософія свідомості, епістемологія.

Komar, Olena — PhD in philosophical sciences, associate professor at the department of philosophy and methodology of science, philosophical faculty, Taras Shevchenko Kyiv National University. Academic interests: Philosophy of Mind, epistemology.
